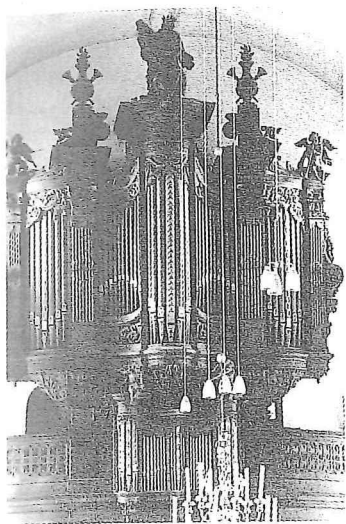

'Cieraetpype'

Gebosseleerde en gedecoreerde orgelpijpen

RICHARD DE BEER
MIEKE VAN ZANTEN

1. Het orgel in de St. Lambertuskerk te Rosmalen.

Wie oog in oog komt te staan met het orgel in de St. Lambertuskerk te Rosmalen denkt op het eerste gezicht te maken te hebben met een instrument van eerbiedwaardige ouderdom. Wanneer men probeert te analyseren waarom die gedachte opkomt blijkt dat niet te kunnen liggen aan de algehele opbouw, de structuur en de sculpturale elementen van de kas. (afb. 1) Die wijzen immers duidelijk op de periode van het neo-classicisme en de neo-barok.¹ Het zijn vooral de versierde en in reliëf bewerkte orgelpijpen, die de beschouwer herinneren aan de bloeiperiode van de Nederlandse orgelbouw vanaf de late middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw. In die tijd sierde dit soort pijpen veelvuldig de fronten van de tot ver over de grenzen vermaarde orgels.

BLOEIPERIODE

Het is niet eenvoudig om precies aan te geven waarom in de Nederlanden in deze tijd de orgelbouw een dergelijke hoge vlucht nam. Het heeft zeker te maken met een intensieve kerkmuzikale praktijk, die vanaf omstreeks 1400 in de Nederlanden aanwijsbaar is en die zich daar dankzij het relatief hoge welvaartspeil ten volle kon ontwikkelen. Op de eerste plaats lag deze praktijk op het vocale vlak. Koorscholen verbonden aan parochie- en kapittelkerken, waar gedegen muziekonderwijs werd gegeven, deden een dermate vruchtbare voedingsbodem voor zangers en componisten ontstaan, dat de polyfone muziek der 'Nederlanders' in de vijftiende en zestiende eeuw voor nagenoeg heel West-Europa toonaangevend werd. Op de tweede plaats werd het orgel in de luisterrijke laatmiddeleeuwse liturgie steeds meer de volwaardige tegenspeler van de koren. Koor en orgel wisselden elkaar af of het orgel speelde één of meer stemmen van de vocale compositie mee, terwijl ook voor- en naspelen en intonaties voor de priester op het orgel uitgevoerd zullen zijn. Door de talrijke vermeldingen in kerkarchieven van nieuwbouw, uitbreidingen of herstelwerkzaamheden in deze twee eeuwen kunnen we een idee krijgen van het belang dat aan het orgel werd gehecht. De orgelbouwers, veelal zelf muzikanten, legden in deze twee eeuwen een ongekeerde inventiviteit aan de dag, die in later eeuwen zelden meer werd geëvenaard. Het is zelfs zo dat de technische mogelijkheden en verschillende registersoorten van het moderne orgel veelal voor het eerst in deze periode werden gerealiseerd. De pracht van het Nederlandse orgel was voor vele grote kerken in Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Italië en Spanje aanleiding om de bouwers ervan te laten overkomen om ook voor hen deze wonderen van schoonheid en vernuft te laten vervaardigen.

WEDIJVER

Orgels moesten uitblinken. Als het enigszins mogelijk was, wilde men een beter instrument dan dat in andere kerken. Bronnen getuigen van deze wedijver en als een beter instrument financieel niet haalbaar was, wilde men op z'n minst andere orgels evenaren. In de contracten valt te lezen hoe de opdrachtgevers bij het verwoorden van hun wensen ten aanzien van het nieuwe orgel hun licht opstaken bij de registersamenstelling, de vormgeving en klanken van orgels in andere kerken. In een contract uit 1455 met een orgelbouwer bedingen de kerkmeesters van de Oude Kerk in Delft 'die orgelmeester een nyew werck te maken [...] na manyren ende formen als dat werck tot leyden is tot sinte pieter ende alsoe goet van geluyde wesende als tutrecht is in den doem tsinte martiins, beter en niet argher'.² Dat dit orgel inderdaad beter en niet 'argher' werd dan die in Leiden en Utrecht, blijkt wel uit het feit, dat onderdelen ervan weer in Gorinchem moesten worden nagebouwd: 'Voorts sullen tot dit werck wesen vier houten goeden balgen sulx als in de oude kerck tot Delft leggen'. Ook in het kleine orgel van de Oude Kerk in Amsterdam wilde men, in 1544, zulke goede balgen als in Delft 'Ende tot dit voirwerck sullen syn drie goede balgen van hout gevonden gelyck die tot Delft'. Deze wedijver, de navolging en de talloze wensen van de opdrachtgevers zouden, naast de welvaart en het goede muzikale klimaat, tevens de motor kunnen zijn geweest achter de vernieuwingsdrift die de stroomversnelling in de Nederlandse orgelbouw in de vijftiende en zestiende eeuw veroorzaakte.

Binnen in de rijk versierde en van luiken voorziene orgelkas kregen de meeste pijpen hun plaats, al naar gelang het register, van hout, lood of een alliage van lood en tin. In het orgelfront, de zichtbare voorzijde van kas en instrument, stonden de pijpen van de prestant, het register dat zijn naam ontleent aan het feit dat zijn pijpen vooraan staan (in het Latijn *praestare*) of, minder plausibel, het feit dat zij uitmunten (eveneens *praestare*) in kwaliteit van materiaal boven de andere pijpen. Men nam er geen genoegen mee, dat de frontpijpen dezelfde puur functionele vorm behielden als de vele honderden pijpen in het binnenste van het instrument. In de rekeningen worden zij omschreven als 'gezigtpypen' of 'toonpypen' en telkens weer valt op te maken dat zowel het materiaal als de bewerking ervan tot hoge kosten leidden. Zo staan in de vlakke fronten van de oudste Nederlandse orgels nog steeds 'gezigtpypen', waarin vele soorten reliëfs zijn gedreven.³

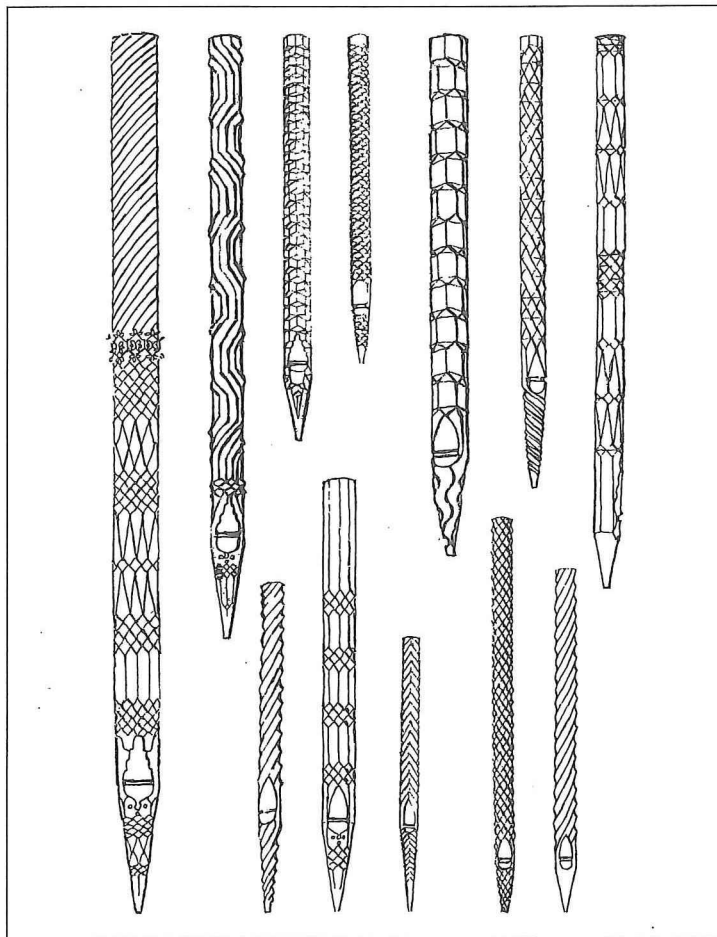
Aangenomen kan worden dat er een accentverschuiving in de decoratie van de frontpijpen plaatsvond toen men het klavier van de orgels ging uitbreiden en het instrument moest worden voorzien van een groter aantal pijpen. De plaatsing van grotere aantallen prestanten had een verbreding van het front tot gevolg in de vorm van torens, naar voren stekende kasdelen. Parallel aan deze ontwikkeling groeide de aandacht voor de frontpijpen in de steeds gecompliceerdere en rijker uitgevoerde meubels. Men wenste 'vercierde pypen', de loden pijpen werden geplakt met tinfoelie of tinnen pijpen werden gepolijst.⁴ De pijpen die vooraan in de torens stonden waren de topstukken, 'fraeye gedraide en

2. Gebosseleerde orgel
ning Mieke van Z
Boven v.l.n.r.: vi
Janskathedraal 's-
een pijp Pieterskerk
pijpen Koorkerk A
(voorheen Nicolai
Beneden v.l.n.r.
NH kerk Midwout
Laurenskerk Alk.
gel); een pijp NH
huizen.

2. Gebosseleerde orgelpijpen (tekening Mieke van Zanten)

Boven v.l.n.r.: vier pijpen St. Janskathedraal 's-Hertogenbosch; één pijp Pieterskerk Leiden; twee pijpen Koorkerk Middelburg (voorheen Nicolaikerk Utrecht).

Beneden v.l.n.r.: drie pijpen NH kerk Midwolde; een pijp Laurenskerk Alkmaar (koororgel); een pijp NH kerk Oosthuizen.

vercierte pypen', waarin de meest vernuftige reliëfs waren gedreven en waarop bovendien verguldsel was aangebracht.⁵ In een contract uit 1522 verlangt men een orgelfront met 'daerinne gevraecht gedraeyde pype', in 1615 'een prestant van loot vertint, met eenige gedrayde pijpen' en in 1627 wordt van een orgelmaker geëist 'dat hij de monstrantie wesende de grootste pypen [...] fray verciert [...] tzij gedrayt oft effen'.⁶ De prestantpijpen waren verheven tot 'cieraetpype'.⁷

BOSSELEREN EN DECOREREN

De in reliëf uitgevoerde prestantpijpen worden in de Nederlandse orgelwereld 'geciseleerde' pijpen genoemd. Hoewel dit ingesleten jargon gerespecteerd mag worden, is deze benaming eigenlijk onjuist. Het ciseleeren van metalen voorwerpen is het met een daarvoor bestemde buriijn of graveerstaal inhakken van lijnversieringen vanaf de zichtzijde, eventueel uitgebreid met graveerwerk.⁸ Orgelpijpen zijn niet op deze wijze versierd. In de pijpen werden de reliëfs gedreven en graveerlijnen wer-

den alleen aan de binnenzijde aangebracht om de reliëfvlakken te markeren en het drijfwerk te vergemakkelijken. Orgelpijpen zijn *gebosseleerd*. Bosseleren is het met drijfwerk versieren van (edel)metaal, dat net zolang wordt bewerkt tot de gewenste vorm is verkregen.⁹ In de Engelse en Franse taalgebieden spreekt men daarom correct over *embossed pipes* en *tuyaux bosselés*.¹⁰

Beschrijvingen in de literatuur van de wijze waarop het gebosseleerde reliëf ontstaat zijn zeldzaam en lopen sterk uiteen. Theophilus Presbyter zwijgt in 1123 bij zijn beschrijving van het vervaardigen van orgelpijpen over deze verfraaiing, evenzo Arnolt Schlick in 1511.¹¹ Hoewel Dom Bedos de Celles in zijn standaardwerk voor orgelbouw uit 1770 met enthousiasme beschrijft hoe wonderschoon de versierde frontpijpen van het dan 147 jaar oude orgel in de kathedraal van Béziers nog waren¹² – na al die jaren waren ze nog steeds glanzend goud- en zilverkleurig – beschrijft hij het bosseleren in het geheel niet: 'Je ne pretends pas, en décrivant ces beaux Tuyaux, porter les Facteurs à imiter en tout cet Ouvrage, dont le goût, quoique riche, n'est pas en usage aujourd'hui'. Een rijk en versierd leger van prestantpijpen werd in de achttiende eeuw nauwelijks meer geapprecieerd, hoezeer het de monnik-orgelmaker blijkbaar ook speet.

Bij Van Heurn zet deze tendens zich voort. In *De Orgelmaker* uit 1804 beschrijft hij wel de gebosseleerde 'Gezicht-Pijpen' van het orgel in zijn geboortestad 's-Hertogenbosch, maar vermeldt slechts summier de werkwijze van het 'ouderwetse' bosseleren:

'Wat de uitwendige vertooning dezer Pijpen betreft, heeft men zig oudtijds zeer toegelegd, om dezelve pragtig te maaken. De middelste Pijpen der zogenaamde torens wierden over hare gehele lengte bewerkt met bloemen, slingers, ruiten, en allerhande figuren, welke, als de Pijpen uit de platen gesneden waren, evenals de monden, aan de binnenzijde getekend wierden, zo dat de lijnen buiten zichtbaar waren; de tuschenruimtes wierden, nadat de Pijp gevormd was, met daartoe gemaakte slaggers plat of hol ingeslagen. Ook wierden deze Pijpen geheel of ten deele verguldt; dit maakte eene pragtige vertooning, zo als men nog in veele oude Orgelen binnen deze Republiek zien kan. Het Orgel in de groote Kerk mijner geboorteplaats, waar aan men, bij de laatste vernieuwing¹³, de oude Gezicht-Pijpen heeft laten blijven, munt ook hier in uit [...]. Hoezeer men nu heden ten dage zodaanige bewerkte Pijpen niet meer maake, behoudt men echter nog de manier, om de Gezicht-Pijpen allen mogelijken luister bij te zetten'.

Hoewel Van Heurn de gebosseleerde pijpen bewonderde, behoorde deze wijze van versieren tot het verleden.

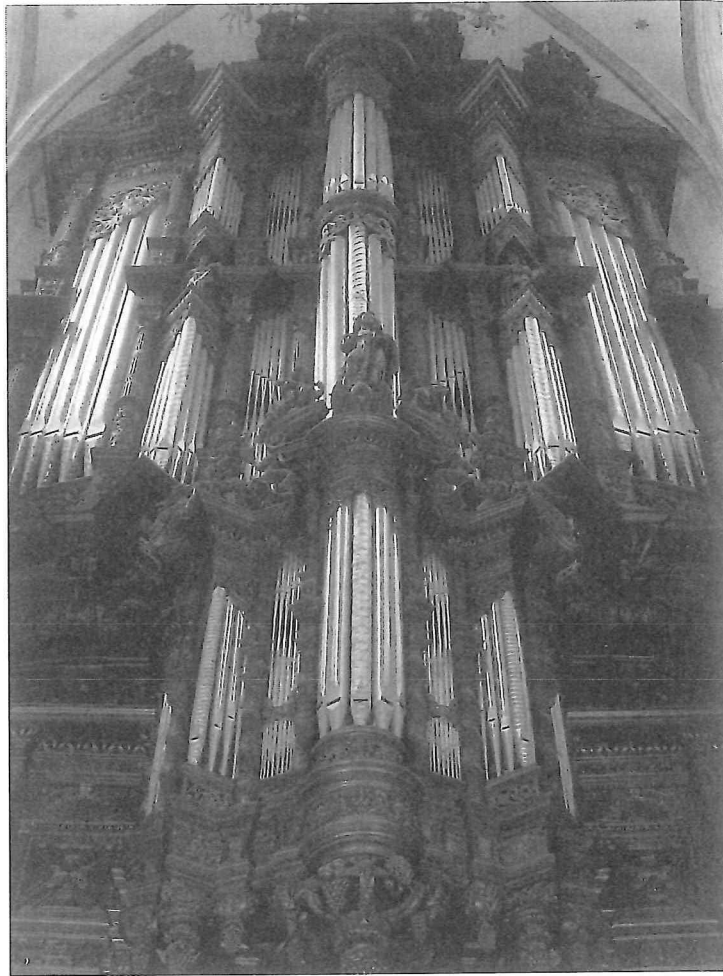
Aan het einde van de negentiende eeuw beschrijft Hill gebosseleerde pijpen, die zich voornamelijk in Engeland bevinden, hoewel hij de 'extremely fine Bois-le-Duc pipes' ook vermeldt. De wijze waarop de reliëfs volgens Hill werden gedreven was wezenlijk anders dan die bij Van Heurn. Met een stalen stempel of een drijfijzer en een metalen matrijs, waarvan de vormen in elkaar vielen, werden de reliëfs gevormd. Bovendien werden de vormen in de metalen plaat gedreven vóórdat men deze vormde tot een pijplichaam.¹⁴

Wanneer tegenwoordig een orgel wordt gerestaureerd en een gebosseleerde pijp moet worden gereconstrueerd, dan hanteren de Nederlandse orgel- en orgelpijpenmakers een methode, die in grote lijn overeenkomt met de beschrijving van Van Heurn. Wanneer de plaat voor het pijplichaam op maat is gesneden, wordt aan de binnenzijde eerst het gewenste patroon met potlood opgebracht. De lijnen worden vervolgens met een ritshaak of kraspen diep in het materiaal gedrukt of met een faasmes tot halverwege de plaat gesneden. Bij gebruik van lood krast men materiaal weg.¹⁵ Het patroon aan de buitenzijde is nu zichtbaar geworden. Wanneer het pijplichaam daarna gerond en gesoldeerd is, wordt langdurig zeer voorzichtig met een houten klopplankje, met bolle hamertjes of halfronde polijstijzers, al naar gelang de werkwijze van de individuele bosselerder, de reliëfs gevormd door het naar binnen werken van de concave delen van het reliëf. Daarbij zorgen de faaslijnen telkens voor een strakke afbakening van de vormen.

Met het bosseleren was het versieren van de belangrijkste prestantpijpen nog niet beëindigd. In de contracten met de orgelmakers is niet alleen te lezen hoe de meest welgestelde burgemeesters, schepenen of kerkmeesters opdracht gaven voor het bosseleren. De pijpen moesten na deze bewerking ook nog worden verguld.¹⁶ Gewoonlijk werd het pijplood bestreken met enkele lagen van een mengsel van menie en lijnolie. Over de schellak, die op deze menielaag was aangebracht, plakte men het bladgoud. Ook bracht men wel rode verf aan, waarin de flinterdunne blaadjes goud meteen werden vastgehecht. Hoe hoger het karaatgehalte van het bladgoud hoe geler de kleur, terwijl het doorschijnen van de ondergrond afnam, naarmate het bladgoud dikker was. Aan alle wensen van de opdrachtgevers kon worden voldaan; het uitzonderlijke vakmanschap van de orgelbouwers stond garant voor de fraaiste orgelfronten. Wanneer voor de orgelbespeling de luiken langzaam waren opengedraaid vergaapte de kerkganger zich aan deze pijpen als aan lange, glanzende juwelen in een sieradenkist. Welhaast als een weerspiegeling van de reputatie van de opdrachtgevers zullen deze orgelfronten tijdens feestelijke kerkdiensten in het kaarslicht indrukwekkend hebben geschitterd.

Omdat natuurlijk niet ieder orgel op deze kostbare wijze kon worden gedecoreerd, werden de sierpijpen in het front ook vaak glad gelaten en met bladmetaal beplakt. De Delftse burgemeester Van der Hoogh schonk in 1545 de Oude Kerk een nieuw orgel, waarvan 'registers van vooren soude wesen van 6. voet van fijn silver'.¹⁷ Waren de pijpen van 'fyn Engels tin', dan zorgde alleen polijsten al voor een mooi resultaat. De prestantpijpen werden dan alleen van voren en opzij, voor zover zij zichtbaar waren, op deze manier bewerkt.¹⁸ De goedkoopste oplossing voor het versieren van de prestanten was een beplakking met tinfoolie. In Goes moest de orgelmaker in 1529 'bezorge de foelje tot de pipe'; in 1581 gelastte men voor de Buurkerk te Utrecht 'vyff grote pypen of perdoenen [= bourdonpijpen] van loot ende die well schoon vertint' en Adriaen van der Heyden werd in Bergen op Zoom betaald voor het

3. Het orgelfront in de St. Jans-
kathedraal te 's-Hertogenbosch.

4. De patronen in st
Links: de elfde-eeuw
Lebuïnuskerk te De
Rechts: detail basen
1400 in de Nieuwe
Amsterdam.

'schilderen van den orgelpipen', wat waarschijnlijk ook een bewerking met tinfoolie zal zijn geweest.¹⁹ Voor het orgel in de St. Catharinakerk te Hoogstraten moesten 'Dese registers oft thoenpypen [...] voor het cieraet suyver allemaal verfouwt [met foelie belegd] werden'.

Een orgel met een groot aantal bijzondere gebosseleerde 'cieraettype' bevindt zich in 's-Hertogenbosch.²⁰ De reputatie van het orgelfront in de St. Janskathedraal hoeft niet meer gevestigd te worden. Het virtuoos in eikenhout gesneden vroeg-zeventiende eeuwse front is niet alleen vermaard, de pijpen daarin munten eveneens uit door hun buitengewone uiterlijk. (afb. 3) De pijpen in het midden van de torens zijn gebosseleerd en verguld. Zeven verschillende patronen zijn te onderscheiden. De middelste pijp van het rugpositief heeft een reliëf in de vorm van talloze opengeslagen boekjes, terwijl het drijfwerk van de twee kleinere pijpen aan weerszijden het geteld geld-motief vertoont.

De grootste pijp in het centrum van het hoofdwerk heeft zelfs twee motieven: het bovenste deel is hol getordeerd, terwijl in de onderste helft een diamantslijping is aangebracht.²¹ Als afscheiding tussen deze twee reliëfvormen is een unieke metalen band geklemd, die is samengesteld uit blauwgeschilderde zeshoeken. In deze vormen zijn roodomrande vergulde bloemmotieven gedreven, terwijl de boven- en onderpunten van de zeshoeken eindigen in uitgesneden bladornamenten.²² De twee kleinere gebosseleerde pijpen in het hoofdwerk hebben over de gehele lengte een gecombineerde bewerking met visgraatmotieven en diamantslijping. De bovenste centrale pijp is gedreven in verspringende verticale lijnen, terwijl twee andere pijpen in het bovenwerk een visgraat-motief hebben. De reusachtige baspijpen van de zijvelden zijn rond de vergulde monden beschilderd met gouden bladvormige motieven, die met rode penseelstreken zijn geaccentueerd.²³ De overige pijpen in het front zijn beplakt met tinfoolie en hebben vergulde monden.²⁴

DE RELIËFS

Brachten alleen de orgelmakers dergelijke reliëfs aan, of werd deze versiering ook binnen andere ambachten toegepast? Vooropgesteld moet worden dat er in de middeleeuwen, in ieder geval sinds de tiende eeuw, een voorliefde heeft bestaan voor het decoreren van cilindrische elementen in bouwwerken en op voorwerpen met tenminste het gehele scala aan motieven dat men ook aantreft op de gebosseleerde pijpen.

De oudste voorbeelden zijn te vinden in de architectuur, eenvoudig omdat steen nu eenmaal een materiaal is dat vele eeuwen kan overleven. Zo zijn in de elfde-eeuwse zuilen in de crypte van de Lebuïnuskerk te Deventer torderingen en golvende randen gehakt. (afb. 4A)

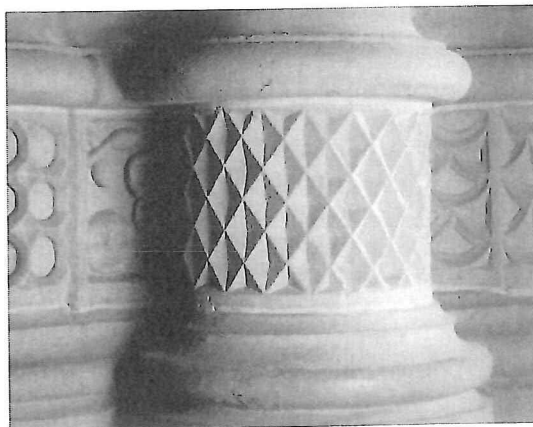
In de Nieuwe Kerk te Amsterdam bracht men rond 1400 het patroon van de diamantslijping in basementen aan. (afb. 4B)

De patronen waren ook bij de laatmiddeleeuwse geelgieters zeer geliefd. De hekwerken in het kerkinterieur werden voorzien van spijlen, die,

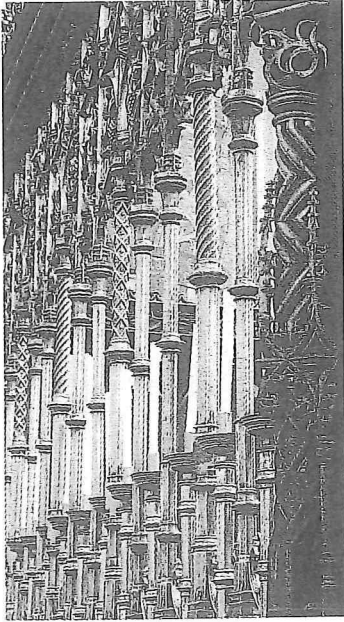
4. De patronen in steen

Links: de elfde-eeuwse crypte van de Lebuïnuskerk te Deventer.

Rechts: detail basement van rond 1400 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

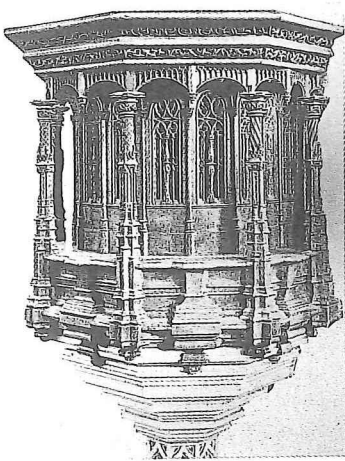

5. Koorhek rond 1510, Oude Bavokerk te Haarlem.

6. Kansel uit 1532 in de Pieterskerk te Leiden.

hoewel volgens een fundamenteel ander procedé vervaardigd (ze werden gegoten), de indruk geven van rijen gebosseleerde orgelpijpen: in (koor)hekken in de Jacobikerk te Utrecht en in de Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. Een toonbeeld van de samenwerking tussen geelgieter en schrijnwerker is te vinden in de Oude Bavokerk te Haarlem. De reliëfs van de houten en koperen spijlen in het koorhek van omstreeks 1510 in deze kerk bezitten identieke patronen.²⁵ (afb. 5)

ORGELBOUWER EN SCHRIJNWERKER

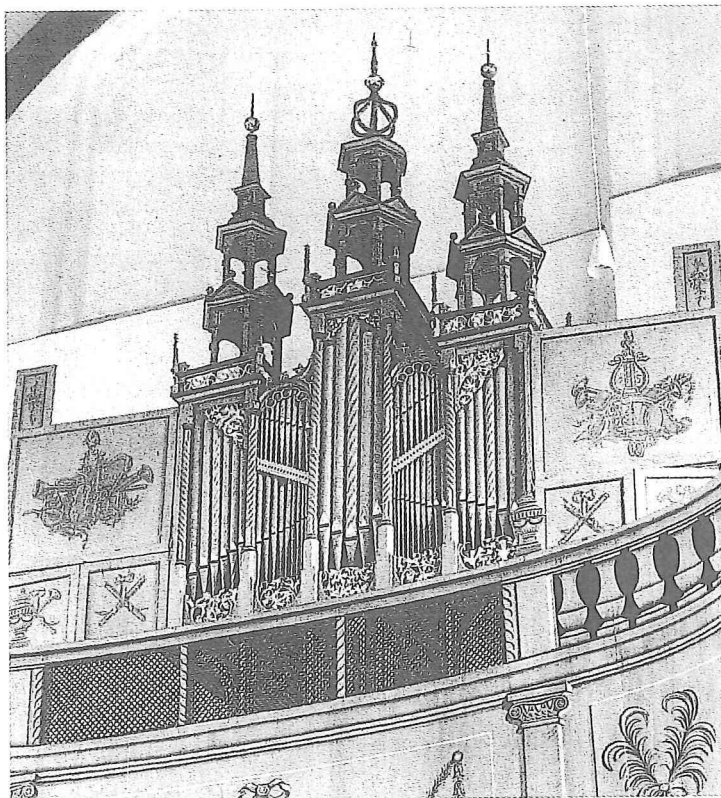
Niet alleen op koorhekken, credensmeubels, dressoirs, kansels (afb. 6), koorbanken en altaarretabels, ook op de orgelmeubels sneed de schrijnwerker de motieven op zuiltjes, halfzuiltjes en spijlen. Zijn werk was van groot belang bij het ontstaan van het orgel. De vorm van de orgelkas bepaalde immers voor een belangrijk deel het uiteindelijke klankresultaat van het pijpwerk, zoals de borstkas van een zanger dat doet voor zijn stemvorming. Vanzelfsprekend moesten de opbouw en afmetingen van de kas alsmede de indeling van het pijpenfront afgestemd worden op de ideeën van de orgelbouwer. Wilde het orgel daarom in klank en verschijning voldoen dan moesten er wel intensieve contacten tussen schrijnwerker en orgelbouwer bestaan. De vermaarde zestiende-eeuwse orgelbouwers Niehoff uit 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld moesten het belang en het gemak hiervan ook op lange termijn hebben ingezien. Bij veel van hun opdrachten voor nieuw te bouwen orgels (van 's-Hertogenbosch tot Lüneburg in Duitsland) schakelden zij steeds weer leden van de Bossche schrijnwerkersfamilie Schalcken in.

Het kon ook zijn dat de orgelbouwer zelf schrijnwerker was. Een voorbeeld hiervan is Meester Peter Jansz. 'den orgelmaker' uit Utrecht, die in 1590 voor Zaltbommel een nieuw orgel bouwde, terwijl hij in 1595 aangezocht wordt 'd'cast metten stoel vant niw orgel' te veranderen waarbij hij als 'd' schreynercker van Utrecht' wordt aangeduid.²⁶ In 1618 geven de kerkmeesters in Lier aan 'hans boemans, jongman ende schrynercker van zynen ambachte' opdracht zowel het houtwerk als het pijpwerk van het orgel te repareren.²⁷ Deze laatste rekeningpost roept tevens de vraag op of het niet vaker voorkwam, dat orgelbouwers in de Nederlanden lid waren van het schrijnwerkersgilde.

Het is dan ook redelijk te veronderstellen dat er een wederzijdse beïnvloeding bestond tussen de decoraties van de orgelkas en de motieven van de gebosseleerde pijpen. Men schiep er kennelijk genoegen in de beide decoratievormen naast elkaar in orgelmeubels aan te brengen. Zo worden de pijpenvelden van het gotische orgel in de Nederlandse Hervormde Kerk te Oosthuizen met in hun midden gedraaide pijpen van elkaar gescheiden door gedraaide houten stijlen.²⁸ (afb. 7) Evenzo is de balustrade van het orgel uit Harenkarspel voorzien van gelede zuiltjes, gedecoreerd met verschillende geometrische motieven: ruiten, torderingen en visgraten, motieven die we alle ook in gebosseleerde pijpen zien.²⁹ Zij aan zij staan gebosseleerde pijpen en gesneden zuiltjes in het front van het orgel in de Sint Janskathedraal van 's-Hertogenbosch. (afb. 3) In de hoofdkas zijn links en rechts zuilen zichtbaar met verspringende verticale cannelures zoals bij de centrale, gebosseleerde frontpijp in

7. Het orgel in de Herr Oosthuizen.

7. Het orgel in de Hervormde kerk te Oosthuizen.

de middentoren van het bovenwerk. Eenzelfde afstemming in decoratie vertonen twee zuilen en de middelste 'cieraetpyp' van het hoofdwerk, waar een holle tordering zowel in het hout als in het tin voor overeenstemming zorgt.

HET EINDE VAN DE 'CIERAETPYP'

In de loop van de zeventiende eeuw treft men echter steeds minder deze parallellen aan tussen de afwerking van het kasfront en de patronen op de pijpen. Die patronen van de bosselages zijn dan ook duidelijk een erfenis van de middeleeuwen. Deze erfenis viel nog wel te combineren met de drukke ornamentiek van de nieuwe vormen van de Noordnederlandse renaissance die in de loop van de zestiende eeuw opkwam. Maar in de zeventiende eeuw kwamen de patronen steeds meer in tegenspraak met de stilistische principes van classicisme en barok. Men had voortaan minder behoefte aan een decoratieschema dat letterlijk alle delen van het orgelfront besloeg. Een tweede reden voor het geleidelijk verdwijnen van gebosseleerde orgelpijpen moet gezocht worden in de vereenvoudiging van de kerkinterieurs na de Reformatie, waarbij alle opsmuk overbodig werd geacht. Hiervan getuigt Constantijn Huygens in zijn pleidooi voor het juiste gebruik van het orgel. In geval van 'ongebruycck' zag hij liever dat het instru-

ment werd gesloopt. Hij voegt er ter bekrachtiging aan toe dat hij ten slotte gelukkig is met de witte muren van de kerk, 'dier beste cieraed d'eenvoudigheid is' en dat men zich niet meer laat verleiden om deze 'met onnutte maar beschilderde panneelen ende vergulde Fluyten kinderachtig op te proncken'.³⁰ De opsmuk van het orgel met gebosseleerde en vergulde pijpen herinnerde te veel aan het 'Paepschen Kercktuuygh'.³¹ In de achttiende eeuw ontwierp men dan ook uiteindelijk geen 'cieraetpype' meer in het front. Voor Dom Bedos en Van Heurn restten slechts bewondering en de eerder aangehaalde mijmeringen.

Wie het orgel uit 1850 in de Lambertuskerk te Rosmalen nu nogmaals bekijkt, ziet hoe orgelbouwer F.C. Smits uit Reek naar de wensen van zijn tijd de stijlen van het classicisme en de barok in deze kas deed herleven. (afb. 1) Hoewel men in die stijlperioden echter nog slechts gladde frontpijpen plaatste, koos hij hier toch, geïnspireerd door het beroemde orgelfront van de kathedraal te 's-Hertogenbosch en geruggesteund door het dan heersende eclecticisme, voor de plaatsing van gebosseleerde pijpen. Omdat het voor Smits niet eenvoudig was deze te laten spreken, koos hij voor schijnoplossingen: enerzijds plaatste hij gebosseleerde pijpen die niet spreken en puur decoratief zijn, anderzijds voorzag hij sprekende pijpen van gebosseleerde mantels.³² Zoals de zestiende-eeuwse gebosseleerde 'cieraetpype' één geheel vormen met de kas waarin zij staan en daadwerkelijk bijdragen aan de werking van het muziekinstrument, zo zijn die in Rosmalen vreemde eenden in de bijt, die bovendien veroordeeld zijn tot zwijgen.

Literatuur

- Dom Bedos de Celles, *L'Art du facteur d'orgues*, Band II/III: 1770, Facsimile Kassel 1915. Herdruk Kassel etc. 1965
- J. van Heurn, *De orgelmaaker: behelzende eene uitvoerige beschrijving van alle delen des orgels [...]*, Dordrecht 1804-1805, Herdruk Buren 1988
- A.G. Hill, *The Organ-cases and Organs of the Middle Ages and Renaissance*, London 1883
- C. Huygens, *Gebruyck of Ongebruyck van 't orgel, In de Kercken der Vereenighde Nederlanden*, 's-Gravenhage 1641. Herdruk Rotterdam 1937
- C.F. Janssen, *Behoud en herstel. Restauratietechnieken en monumentenzorg*, Haarlem 1980
- E.H. ter Kuile, *De Romaanse Kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 1982
- C. Peeters, *De Sint Janskerkbedraal te 's-Hertogenbosch*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1985
- A. Schlick, *Spiegel der Orgelmacher und Organisten*, (vert. E.B. Barber, Buren 1980)
- Theophilus, *De Diversis Artibus - The various Arts*, (vert. C.R. Dodwell London 1961)
- M.A. Vente, *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16e eeuw*, Amsterdam 1942

M.A. Vente, *Proeve van een repertorium van de archivalia betrekking hebbende op het Nederlandse Orgel en zijn makers tot omstreeks 1630*, Brussel 1956

Noten

1. Men ziet halfronde torens, torens in de vorm van klassieke gecanneleerde pilasters (waarbij de cannelures bestaan uit orgelpijpen!), guirlandes en draperieën in blinderingsnijwerk en wangen, muziekmakende putti, trofeeën van vuurpotten en bazuinen op 'de torens, lampetten van acanthusbladeren en een strakke rij van staande ovalen in de orgelbalustrade. Het was typerend voor de eerste helft van de negentiende eeuw dat deze barokke en classicistische elementen binnen één ontwerp werden gecombineerd.
2. Vente 1942, p. 112-113.
3. Dergelijke reliëfpijpen bevinden zich nog in de orgels van de Koorkerk te Middelburg (oorspronkelijk afkomstig uit de Nicolaïkerk te Utrecht; het hoofdwerk stamt uit 1480, het rugpositief uit 1580), van Oosthuizen (1521) (afb. 7), van Scheemda (1526; nu in het Rijksmuseum te Amsterdam) en van Krewerd (1531). Op het vroeg zestiende-eeuwse drieluik met de Bewening van Christus door Cornelis Engebrechtsz. in het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden staat aan de voeten van Cecilia een positiefje, waarin zich ook enkele reliëfpijpjes bevinden.
4. In het front van het orgel in Middelburg en het Rijksmuseum zijn onbedekte reliëfpijpen te zien; op die in Oosthuizen (afb. 7) zijn restanten van tinfoelie te zien, die echter van later datum kunnen zijn. Of dit soort pijpen vóór de zestiende eeuw een glanzende afwerklaag kreeg is niet bekend.
5. Nog in vele Nederlandse orgelfronten uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn deze pijpen aanwezig. Een volledige inventarisatie hiervan valt buiten het bestek van dit artikel.
6. Vente 1942.
7. Ibidem. In 1529 wordt in Goes een orgelmaker opdracht gegeven 'de praestanten ofte cieraetpype nieuw te vertinnen ende monde te vergulden'.
8. Zie Van Dale, *Etymologisch woordenboek* (1989): 'Ciseleren - Versiering in metaal beitelen. Van het franse ciseler. Middeleeuws Latijn: schesellus, scisellus, cisellus (beitel)'. Zie ook Van Dale, *Groot synoniemen woordenboek* (1991): 'ciseleerder - ciseleur = metaalgraveur, graveur'
9. Zie Wolters' *woordenboek - Eigentijds Nederlands - Grote Koenen*.
10. *The Oxford English Dictionary*, vol. V, Oxford 1989: 'embossed - Covered with ornamental bosses or studs; richly or sumptuously decorated'. *Trésor de la langue Française*, Paris 1975: 'Bosseler - Domaine des arts décoratifs. Exécuter un travail en relief sur (une pièce d'orfèvrerie etc.). Déformer par des bosses'.
11. Theóphilus, p. 142-144. Schlick, p. 55-59.
12. Dit orgel was volgens Bedos van de hand van de Vlaamse orgelbou-

wer 'Poncher'.

13. Restauratie door Heyneman 1782-1787.

14. Waarschijnlijk beschrijft Hill hier de typische negentiende-eeuwse werkwijze van het geïndustrialiseerde Engeland van zijn dagen. Het bosseleren van orgelpijpen ging in Engeland ook veel langer door dan elders in Europa.

15. Het is mogelijk, dat de foutieve benaming 'geciseleerde' pijpen van deze handeling afstamt. Dit 'graveren' staat echter ten dienste van het te bosseleren object en levert als zodanig geen versiering op.

16. In voorkomende gevallen werden gebosseleerde pijpen in Nederland alleen verguld. In 's-Hertogenbosch echter zijn de holle tordering en de ruitvormen van de grootste geboſseleerde pijp afwisselend met goud- en tinfoolie beplakt.

17. Vente 1942, p. 115. Dat de pijpen van zilver waren is niet aannemelijk, misschien werden ze verzilverd. Waarschijnlijker is dat hier Engels tin werd bedoeld, zilver zou immers snel zwart worden.

18. Van Heurn, p. 126.

19. Vente 1942, p. 167. Een beschildering van orgelpijpen kent wel een internationale traditie van de zestiende tot in de achttiende eeuw, maar was in Nederland niet algemeen. Alleen in 's-Hertogenbosch komt een beschildering rond de monden van de grootste frontpijpen voor. Buiten Nederland zijn zowel ornamentale als figuratieve beschilderingen op orgelpijpen te vinden. Naast blad- en rankmotieven komen beschilderingen in de vorm van een zingende mannenkop rond de monden veelvuldig voor; de opening van de pijp fungeert dan als mond. Ook werden dergelijke zangerskoppen in loodreliëfs rond de pijpmonden angebracht.

20. Het Scheemda orgel in het Rijksmuseum overtreft overigens wat de gebosseleerde orgelpijpen betreft alle Nederlandse orgels: op alle 55 frontpijpen zijn reliëfs angebracht.

21. Wij danken de rijksadviseur voor de orgels, dhr. O.B. Wiersma, voor de inzage in zijn foto's van deze en andere gebosseleerde pijpen.

22. Waarschijnlijk waren er oorspronkelijk op de middenpijpen in het orgelfront vijf van deze sierbanden verwerkt, drie om de centrale pijp van het bovenwerk, één om de middelste pijp van het rugpositief en de nog aanwezige sierband. Zie de tekeningen van Hill, p. 35 en op p. 122.

23. Tijdens de restauratie van 1981 werden fragmenten van een ornamentale beschildering in bladgoud en kleuren ontdekt. Omdat deze oude pijpen gehandhaafd zouden worden naast nieuwe pijpen, is deze decoratie niet in het zicht gebleven, maar verdween onder een nieuwe tinlaag, die met dezelfde patronen werd beschilderd. Vgl. Peeters 1985, p. 360.

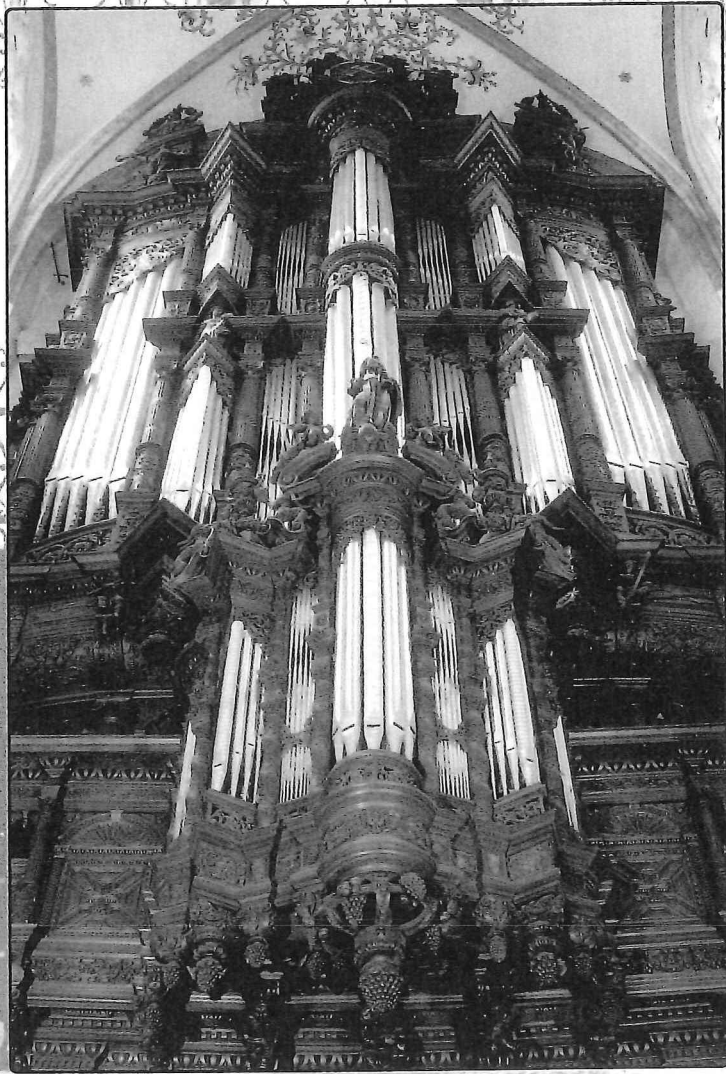
24. Een bijzonderheid is, dat de baspijpen van dit orgel, op die van het rugwerk na, uit twee materialen bestaan; de voorkant is van tin, terwijl de achterkant van lood is. Het dunne tin is om een aantal redenen gebruikt: het is zeer glad te polijsten, het weegt veel minder dan het lood en het is goedkoper. Bovendien is het steviger dan het lood, waardoor minder statische problemen zouden kunnen ontstaan.

25. Een zekere 'Steven die beeldsnyder' vervaardigde houten modellen

- voor de koperen spijlen ten behoeve van de Mechelse geelgieter Jan Fierens. Met deze werd overeengekomen dat hij 'terstond ghehouden sal zyn t werc te beghynnen ende aen te legghen' nadat hem 'het patroen van houtte sulcs als sy daerna ghelevert willen hebben van metalen' was overgedragen. A.M. Koldewij, 'Over Jan Fierens, geelgieter te Mechelen', in: *De Bavo te boek*, Haarlem 1985, p. 153.
26. D.W. van Dam, 'Een rekening der St. Maartenskerk te Zaltbommel', in: *Gebre*, deel 12 (1909), p. 419-423, 429, 430, 433, 435.
27. Vente 1956, p. 115.
28. Hetzelfde is het geval geweest in het orgel van de Jacobikerk te Utrecht en van de Cunerakerk te Rhenen. De oorspronkelijke pijpen van het orgel in de Jacobikerk zijn verdwenen, terwijl het orgel te Rhenen in de vorige eeuw in zijn geheel gesloopt is.
29. De originele, ongetwijfeld gebosseleerde frontpijpen van dit orgel (Rijksmuseum) zijn verdwenen.
30. In de felle discussie tussen voor- en tegenstanders van het gebruik van het orgel pleit Huygens in zijn *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel, in de kercken der Vereenighde Nederlanden* overigens voor het behoud van het orgel en een juist gebruik ervan.
31. Niettemin handhaafde men na de Reformatie meer van de laat-middeleeuwse decoraties en meubilair dan lange tijd is gedacht. Een deel van deze aankleding verdween pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, wellicht mede in reactie op het herstel van de Rooms-Katholieke hiërarchie in Nederland in 1853.
32. Smits zal tevens in Mariahout gebosseleerde voorzetstukken tegen de frontpijpen bevestigen.

Lood om oud ijzer

Koper, tin en ijzer in Nederlandse kerken

STICHTING KERKELIJK KUNSTBEZIT IN NEDERLAND

ASPEKT

broekmans 1998